

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2026.38.179

Tomasz Kwoka

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

ORCID: 0000-0003-1222-6472

e-mail: tomasz.kwoka@uj.edu.pl

Paralele karpacko-panońskie – kulturemy geografii mentalnej w języku i kulturze Rusinów w Polsce i Serbii (Wojwodinie)

**Carpathian-Pannonian parallels: Culturemes of mental geography
in the language and culture of Ruthenians in Poland and Serbia
(Vojvodina)**

Abstract: The culturemes analyzed in this article serve as an attempt to identify the most significant points on the mental map of the Ruthenians in Poland and Serbia (Vojvodina). The selected culturemes, as elements of collective memory, are intended to highlight those aspects of the surrounding world that hold particular importance for these two Ruthenian communities in Central Europe.

The mental map of the Ruthenian communities in Poland and Vojvodina is characterized by a dichotomy symbolized by two pairs of culturemes: one referring to the Carpathian homeland (*Łemkowyna-Hornjica*), and the other denoting the lands to which the Ruthenians relocated, either as a result of forced displacement (*czużyna*) or voluntary migration (*rownjina*). While the first pair exhibits clear similarities, the second reveals differences arising from the very circumstances of their emergence. The Lemko exile carries a strong emotional charge, connoting negative values associated with post-war deportations. In contrast, the Pannonian *rownjina* has become an assimilated, familiar land, where the Rusyns have established their new home over the course of nearly three centuries.

The article also identifies two additional culturemes as key components of collective memory: the Talerhof internment camp, significant for the Lemko community, and the village of Ruski Kerestur, central to the Ruthenians of Vojvodina.

Keywords: Lemkos; Ruthenians in Vojvodina; Lemkoland; Vojvodina; culturemes

W języku zawarty jest nie tylko opis otaczającego świata i jego elementów, lecz także – a być może przede wszystkim – jego interpretacja (Nagórko 1994: 5). To język w znacznym stopniu kształtuje sposób postrzegania i poznawania rzeczywistości. Nie jest on zatem jedynie narzędziem komunikacji, lecz także odzwierciedleniem kultury oraz swoistym magazynem wiedzy, doświadczeń i wartościowań. Analizy etnolingwistyczne ukazują, w jaki sposób kultura (oraz historia) utrwała się w języku oraz jak społeczeństwo interpretuje i przekazuje własną wizję świata.

1. Celem niniejszego artykułu jest pokazanie, w jaki sposób języki rusińskie w Polsce i w Serbii wartościują otaczający je świat. Opierając się na materiale twórczości ludowej oraz wybranych współczesnych dziełach literackich i publicystycznych, autor podejmie próbę wytypowania najważniejszych elementów językowego świata Łemków i Rusinów wojwodińskich (w pracach etnolingwistycznych noszących nazwę kulturemów), które dotyczą ich mentalnej geografii. Przedstawiona analiza tej kategorii kulturemów ma być punktem wyjścia do stworzenia aksjologicznego obrazu świata dwóch społeczności rusińskich z różnym doświadczeniem historycznym – u Łemków, którzy zamieszkują tereny dzisiejszej południowo-wschodniej i zachodniej Polski oraz u Rusinów panońskich, którzy od połowy XVIII w. jako diaspora żyją w serbskiej prowincji autonomicznej Wojwodina¹. Będzie to także prezentacja najważniejszych miejsc rusińskiej i łemkowskiej mapy mentalnej, które stanowią istotny element pamięci zbiorowej tych dwóch wspólnot mniejszościowych.

Kulturem, jednostka służąca do opisu relacji języka i kultury (Rak 2015a: 305), w niniejszej pracy rozumiana będzie w duchu etnolingwistyki, zgodnie z definicjami Alicji Nagórko i Macieja Raka. Traktowane jako jednostki określające tożsamość grupową (narodową lub regionalną) (Rak 2020: 121) kulturemy są często używane w znaczeniach zbliżonych do takich terminów jak *słowa kluczowe* Anny Wierzbickiej, *symbole kolektywne* Michała Fleischera, *skrypty kulturowe* Jerzego Bartmińskiego albo *stereotypy i koncepty* lubelskiej szkoły etnolingwistycznej (por. Rak 2015a: 312; Rak 2025: 22–23; Burkhardt 2008: 198; Nagórko 2021: 394).

Kulturemy są to „ważne dla samoidentyfikacji jakiejś społeczności słowa kluczowe, charakteryzujące zarówno jej stosunek do tradycji, dziedziczonych wartości, jak i radzenie sobie z czasem teraźniejszym, aktualne przeżywanie świata” (Nagórko, Łaziński, Burkhardt 2004: XIX), jednostki wirtualne, w których konotacja przeważa nad denotacją (Nagórko 2021: 394). Zwykle są

¹ W artykule autor używa terminów *Łemko* i *język łemkowski* dla określenia Rusinów z Polski, a *Rusin wojwodiński* lub *panoński* i *język wojwodińsko-rusiński* – dla określenia Rusinów z Wojwodiny.

to pojedyncze leksemy, zazwyczaj nieprzekładalne, lub trudno przekładalne, na inny język, w planie treści posiadające bogate znaczenie stanowiące opis części narodowej, etnicznej, kulturowej specyfiki danej społeczności. „To właśnie m.in. poprzez tego typu jednostki leksykalne społeczność określa swoją tożsamość, stosunek do tradycji i wartości, a także sposób radzenia sobie w obecnych czasach. Z powodu częstej nieprzekładalności reprezentujące je leksemy mają nastawienie etnocentryczne (nierzadko są składnikami autostereotypu) jako słowa zbiorowej pamięci” (Rak 2015b: 13). Anna Dąbrowska dodaje, że są to pojęcia, które „charakteryzuje wiązka cech uwikłanych w kulturę danego społeczeństwa, budzących pewne skojarzenia i wyrażających określone wartości, często niełatwe do zrozumienia dla przedstawicieli innych kultur” (Dąbrowska 2004: 149).

Główna różnica między słowami kluczowymi a kulturowymi to frekwencja (i powtarzalność), która w przypadku tych drugich ma mniejsze znaczenie dla ich identyfikacji. Typowanie kulturowych w znacznej mierze jest intuicyjne (subiektywne), a więc wymaga od badacza wykorzystania różnorodnych danych przy ich ustalaniu (słownictwo, frazeologia, teksty literackie, badania ankietowe), a także sięgnięcia po metody interdyscyplinarne, np. z dziedziny literaturoznawstwa czy psychologii społecznej. Problematyczna może być ich aktualność, bo choć z zasady odznaczają się trwałością, to status kulturowych może się zmieniać w zależności od epoki, generacji, płci czy nawet statusu społecznego (Rak 2017: 223; Rak 2025: 24).

W niniejszej pracy autor zajmować się będzie kulturowymi stanowiącymi najważniejsze miejsca geografii mentalnej (narodowej topografii) Rusinów w Polsce i Serbii, a więc jedną z kategorii, którą M. Rak wydzielił w swojej monografii *Kulturowe podhalańskie*². Analiza tego typu kulturowych wymaga odwołania się do koncepcji map mentalnych, które stanowią ważne narzędzie opisu w lingwistyce kulturowej. W ujęciu Wojciecha Chlebdy geografia mentalna rozumiana jest jako subiektywny konstrukt nadbudowany nad geografią kartograficzną, selektywnie ujmujący przestrzeń i porząd-

² W swojej monografii M. Rak zaproponował podział kulturowych na 4 kategorie: swój – obcy, wartości (pozytywne i negatywne), tożsamość kulturowa oraz geografia mentalna. Zgodnie z tą klasyfikacją, do łemkowskich kulturowych opisujących opozycję swój – obcy można zaliczyć *Łemko, Rusyn, gazda i jegomość*, a do grupy nazw wartości – *Panbiń, cerkow, robota, zemla, lisy, chyża* oraz *bida, tuha, krywda* (por. Kwoka 2024). Tożsamość kulturową Łemków mogą opisywać kulturowe: *jazyk, muzyka, śpiw, Watra, kiermesz, wyselinia* oraz egzotyzmy typu *chlib, kompery, palunka, kieselycia, czuha*. Do kulturowych wojwodińsko-rusińskich można zaliczyć m.in. leksemy *Rusnak* i *Rusin, parast* i *panocec, Boh, cerkwa, chiża, walal, salasz, chotar, žem* i *robota, chljeb, krompli, paljenka, papriga, kirbaj, szkola, jazik/beszeda, kapuszczanjiki*. Kulturowe z kategorii geografii mentalnej zostaną opisane w niniejszym artykule.

kujący ją według kryteriów aksjologicznych, kulturowych i symbolicznych (Chlebda 2018: 22). Jest to „geografia elastyczna”, która nie odzwierciedla rzeczywistych relacji przestrzennych, lecz tworzy ich przetworzoną, wartościującą reprezentację, opartą na pamięci zbiorowej, mitach, stereotypach i doświadczeniu wspólnoty (Chlebda 1997: 87). W tym sensie mapy mentalne stanowią część językowego obrazu świata oraz „składniki kodu kulturowego pożytkowanego przez wspólnotę komunikacyjną danego miejsca i czasu” (Chlebda 2002: 21), ujawniając się m.in. we wtórnych, metaforycznych znaczeniach nazw własnych oraz w triadzie „miejsce – nazwa – pamięć” (Chlebda 2022: 100)³. Ujęcie to w swej książce uzupełnia Aleksandra Niewiara (2010: 95–96), wskazując, że mapy mentalne są narzędziem opisu wyobrażeń przestrzennych tworzonych przez wspólnoty etniczne i narodowe, które konstruuja symboliczne relacje z miejscem oraz określają swoją pozycję w szerszej przestrzeni świata. Analiza takich kulturemów pozwoli uchwycić sposoby konceptualizacji i wartościowania przestrzeni oraz jej powiązania z tożsamością i pamięcią zbiorową Łemków w Polsce i Rusinów w Serbii.

2. Kulturemy zwykle pojawiają się w związkach frazeologicznych, kliszowanych tekstach twórczości ludowej oraz wypowiedziach autorefleksyjnych (Rak 2015b: 13), dlatego niniejsza analiza oparta została na doświadczeniu własnym autora jako członka społeczności łemkowskiej oraz utworach folkloru słownego Rusinów z Łemkowszczyzny i Wojwodiny. Do korpusu tekstów łemkowskich weszły paremie z książki *Łemkowskie przysłowia i powiedzenia ze Świątkowej Wielkiej i okolic* oraz piosenki ludowe z wydawnictwa *Pieśni łemkowskie z Świątkowej Wielkiej. Śpiewnik*. W zakresie materiału wojwodińskiego wykorzystano antologię twórczości ludowej stworzone przez Wołodymyra Hnatiuka (*Uhroruški duchowni wirsz, Bajky, legendy, istoryczny perekazy, noweli, anekdoty – z Baczky, Kazky z Baczky, Zachidni uhorsko-ruski komitaty: Bacz-Bodrogszkyj komitat*) oraz Onufrija Timka (*Nasza pisnia*).

Wybór kulturemów został skonfrontowany z materiałem literackim pochodzącym przede wszystkim z antologii *Cy to łem tuha, cy nadija*, która prezentuje współczesną, powysiedleńczą literaturę łemkowską oraz wydanych w Wojwodinie publikacji: *Antologija ruskej poezji, Oszljepeni solovej. Antologija ruskej poeziji, Antologija poeziji baczwansko-srimskich ruskich pisateljoch, Križni drahi. Antologija malej prozi Rusnacoch i Ukrajincoch Juhoslaviji, Dzeci z urbanoho humna. Antologija literaturi generaciji 1990–2010*.

³ Jako przykłady kulturemów należących do kategorii polskiej geografii mentalnej Maciej Rak wskazuje m.in. *Kresy, Polskę, Wisłę, Częstochowę, Kraków i Warszawę*. Krakowski autor przywołuje także opisywane przez Wojciecha Chlebdę inne ważne elementy polskiej mapy mentalnej (m.in. *Europę, Azję, Norymbergę, Poczdam, Jaltę i Katyń*), nie rozstrzygając jednak ich statusu jako kulturemów (Rak 2021: 31).

Całość została uzupełniona materiałem z wydań naukowych. Dla kulturowych wojwodińskich pomocne okazały się artykuł Olega Rumiancewa *Wżywanna toponimu Hornica w tekstach rusynów Baczky i Sremu u XX st.* oraz monografia Tomasza Kwoki *Wojwodina i jej Rusini. O języku, kulturze i historii Rusinów wojwodińskich*. W kontekście łemkowskim korzystano z monografii Małgorzaty Misiak *Między Popradem a Oslawą. Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym*, która opisuje wyobrażenia, sądy i wartości współtworzące świat mentalny Łemków, oraz książki Patrycji Trzeszczyńskiej *Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni*, analizującej łemkowską pamięć kulturową w oparciu o badania własne i twórczość wspomnieniową.

Teksty folkloru w artykule są konfrontowane z utworami literackimi, pełniącymi tu funkcję aktualizacyjną. Choć są to różne typy tekstów (teksty ludowe są wypowiedziami językowymi komunikowanymi ustnie, zwykle symbolizują, upraszczają i konwencjonalizują rzeczywistość, a teksty literackie są „konstruowane” jako wypowiedź i niosące całą porcję informacji, dla której wyartykułowania zostały powołane (Sulima 1985: 12)), które różnią się także chronologią (pierwsze powstawały głównie przed, a drugie – po wojnie), to użycie ich uznano za celowe. Wykorzystanie tych dwóch rodzajów tekstów jest uzasadnione potrzebą wskazania aktualności badanych kulturowych.

3. Na mapie mentalnej rusińskich wspólnot w Polsce i Serbii charakterystyczna jest biterytorialność, jej geneza jest jednak różna. W przypadku Łemków dychotomia jest młodsza, ponieważ sięga okresu bezpośrednio po II wojnie światowej, kiedy w wyniku przymusowych deportacji ukształtował się podział na strony rodzinne – *Łemkowyna* (region karpacki) oraz obczyznę – *czużyna* (tzw. Ziemie Odzyskane na zachodzie i północy Polski oraz zachodnia Ukraina). Biterytorialność Rusinów wojwodińskich ma znacznie dłuższą tradycję, sięgającą epoki kolonizacji habsburskich z połowy XVIII w. Z jednej bowiem strony mamy tutaj *Hornjicę* (region karpacki na pograniczu Słowacji, Ukrainy, Polski i Węgier), a z drugiej mniej zleksykalizowany termin *rownjina* (Kotlina Panońska, dziś regiony Wojwodina i Sławonia). Obydwie pary, obecne w kulturze, literaturze i języku, wskazują na karpacką praojczyznę Rusinów (rzeczywistą i wyobrażoną) oraz obecne ich miejsca zamieszkania. Przedstawione kulturowe różni stopień ich konkretności. O ile bowiem *Łemkowyna*, jako nazwa własna i fenomen historyczny, ma odniesienie do realnej przestrzeni i określonych parametrów geograficznych, o tyle pozostałe trzy koncepty są mniej jednoznaczne i często pozbawione wyraźnie określonych granic.

Do powyższych kulturowych dodać można, omówione ogólniej, dwa kolejne koncepty kulturowe dotyczące miejsc ważnych w rusińskiej pamięci

zbiorowej: obóz internowania Talerhof dla Łemków oraz miejscowość Ruski Kerestur dla Rusinów panońskich.

Wymienione kulturemy dotyczą bliskich sobie kulturowo i religijnie⁴ społeczności rusińskich, które na początku XXI w. mieszkają w Polsce południowo-wschodniej i zachodniej oraz na północy Serbii, w Wojwodinie. Niniejsza praca ma na celu analizę tego, w jaki sposób te dwa języki i wspólnoty opisują najważniejsze miejsca geografii mentalnej. Porównanie akurat tych dwóch społeczności jest o tyle zasadne, że ani w przypadku Rusinów na Słowacji, ani tych z Ukrainy nie występuje zjawisko biterytorialności – te dwie rusińskie wspólnoty od wieków mieszkają bowiem na tym samym mniej więcej terytorium.

3.1. Łemkowyna (Лемковина) oraz jej polski – *Łemkowszczyzna* i ukraiński odpowiednik – *Łemkiwszczyzna* (Лемківщина – obydwa toponimy są używane również przez samych Łemków – w tekstach polskojęzycznych lub wśród diaspory w Ukrainie) to najważniejszy kulturem oznaczający ojczyznę Łemków. Do czasów II wojny światowej dla większości Łemków życie ograniczało się właśnie do terenu etnicznej, biednej Łemkowszczyzny (Лемковина то бідна країна BB1: 382). Tylko czasem udawali się poza jej granice, na przykład do pobliskich polskich miast zamieszkałych również przez ludność żydowską na targ albo na południe, do swoich współbraci po słowackiej stronie Beskidów lub w celach zarobkowych na Węgry. Niewielka ich część brała udział w migracjach do Panonii (przełom XIX i XX w.), a znacznie większa w emigracjach ekonomicznych do Ameryki Północnej (od końca XIX do połowy XX w.).

W niedawno wydanym *Słowniku kontekstualnym języka łemkowskiego*, *Łemkowyna* definiowana jest jako ojczyzna Łemków ‘отчызна Лемків в Бескіді’ i terytorium geograficzne ‘територія / країна по північній стороні Карпат, межде Ославом а Попрадом, одкале выселено Лемків в роках 1945–1947; днес лем в невеликій ступени през них замешкана’ (KSLJ1: 1123).

Historyczna *Łemkowyna* jako toponim obejmowała około 170 rusińskich wsi, które do końca II wojny światowej (do 1944 r.) w zwartym skupisku zamieszkiwało od 100 do 150 tys. Łemków (Duć-Fajfer 2001: 8)⁵. Obejmuje

⁴ Kwestia bliskości językowej tych dwóch społeczności jest złożona. O ile bowiem język łemkowski w Polsce i rusiński na Słowacji klasyfikowane są jako należące do grupy wschodniosłowiańskich, o tyle język wojwodińsko-rusiński należy do języków mieszanych, mając najwięcej cech zachodniosłowiańskich, zgodnych z gwarami wschodniosłowackimi (Kwoka 2023: 260–266).

⁵ Według danych przytaczanych przez badaczy, Główny Urząd Statystyczny w 1938 r. szacował liczbę grekokatolików i prawosławnych na tym terenie na około 130 tys., natomiast Administrator Apostolski Łemkowszczyzny – na około 150 tys. osób (Duć-Fajfer 2001: 8).

ona tereny na wschód od rzeki Poprad i Rusi Szlachtowskiej⁶, poprzez regiony Beskidu Sądeckiego i Niskiego, aż po Bieszczady i rzekę Oslawę. To pas o długości około 150 km i szerokości od 20 do 30 km, ciągnący się wzdłuż granicy ze Słowacją. Jak pisała Małgorzata Misiak, Łemkowie na Łemkowszczyźnie czują się autochtonami, a ich „górska ojczyzna jest właściwie ich praojczyzną” (Misiak 2025: 70).

W wyniku powojennych zmian granic Polski nastąpiła jedna z największych wymian ludności w XX w. Oprócz ekspatriacji ludności polskiej i wysiedlenia kilku milionów Niemców⁷, pod pozorami dobrowolności przeprowadzano faktycznie przymusowe przesiedlenia także ludności wschodniosłowiańskiej – białoruskiej, ukraińskiej i rusińskiej (łemkowskiej). W latach 1944–1946 na sowiecką Ukrainę wyjechało około 2/3 ludności łemkowskiej (Magocsi 2022: 388; Pisuliński 2017: 31)⁸. W 1947 roku miała miejsce tzw. akcja Wisła, w ramach której przymusowo z południowo-wschodniej Polski wysiedlono ludność ukraińską i łemkowską na ziemie zachodnie i północne Polski⁹. Działania mające charakter deportacji¹⁰ przeprowadzone zostały

Paul Robert Magocsi podaje liczbę 144877 Łemków w latach 1935–1936 lub około 150 tys. w przededniu II wojny światowej (Magocsi 2022: 274).

⁶ Mikroregion, który obejmuje cztery wsie w okolicach Szczawnicy: Biała Woda, Czarna Woda, Jaworki i Szlachtowa.

⁷ Powojenna wymiana ludności objęła około 5 mln. osób – około 3,2 mln Niemców z tzw. Ziem Odzyskanych oraz 1,7 mln Polaków przybyłych z ziem polskich włączonych do ZSRR na mocy porozumień „wielkiej trójki” (Magocsi 2022: 387).

⁸ Od 1944 r. trwały, często mające brutalny przebieg, wysiedlenia ludności łemkowskiej, ukraińskiej i białoruskiej, nazywane „wymianą ludności”. Do końca 1946 r. przesiedlono do USRR ponad 480 tys. osób (Motyka 2023: 21–22; Drozd 2001: 55). Jak pisał Andrzej Barwiński, liczbę przesiedlonych Łemków szacowano na ok. 95–97 tys. lub, według innych badaczy, na „zaledwie” 70 tys. osób (Barwiński 2013: 88; Drozd 2021: 67). Paul Robert Magocsi ocenia, że od USRR przesiedlono ok. 80 tys. Rusinów, co stanowiło 2/3 ich populacji (Magocsi 2022: 388). W wyniku tych migracji w 1947 r. na ziemiach polskich miało pozostać od 25 do 35 tys. Łemków (Magocsi 2022: 388; Barwiński 2013: 90).

⁹ W ramach akcji „Wisła”, która trwała od 28 kwietnia do 31 lipca 1947 r., deportacjom podlegało ponad 140 tys. osób – według raportów powysiedleńczych dokładnie 140577 osób (Motyka 2023: 10, 70, 151–152), w tym ok. 30–35 tys. Łemków (Drozd 2021: 68, 70; Barwiński 2013: 104; Magocsi 2022: 389). Wraz z późniejszymi pojedynczymi wysiedleniami (np. Rusinów z Rusi Szlachtowskiej w 1950 r.) akcją wysiedleńczą ostatecznie objętych zostało ok. 150 tys. osób (Drozd 2001: 77).

¹⁰ Akcja „Wisła”, największa powojenna operacja militarna Wojska Polskiego (Pisuliński 2017: 422), nie była operacją *stricto* wojskową, gdyż istotną jej część stanowiły działania polityczne i gospodarcze, w tym przesiedlenia ludności, akcja osiedleńcza oraz utrwalanie władzy komunistycznej (Pisuliński 2017: 19–20). Wymieniając kryteria uznania wysiedleń za deportację (m.in. masowy charakter, objęcie dużych grup ludności, zasada odpowiedzialności zbiorowej związanej z przynależnością narodową, wyznaniową lub społeczną, zastosowanie przymusu oraz ograniczenie swobody w miejscu osiedlenia), Grzegorz Motyka stwierdza, że „operacja przeprowadzona przez generała Stefana Mossora była w oczywisty sposób

pod hasłem tworzenia państwa „jednolitego narodowościowo”, a ich rzeczywistym celem była asymilacja ludności niepolskiej¹¹. Wydarzenia roku 1947 roku, kiedy dawny świat Łemków uległ destrukcji¹², do dzisiaj stanowią najbardziej traumatyczne doświadczenia historyczne dla tej społeczności. Jak pisał Seman Madzelan, [...] *апокаліптычний Армагедон не прилучыл Лемковины до свого східнього царства і Лемків роздул по світі як марний порох* ODF: 273.

Przedwojenna *Моя отчизна – Лемковина* poety Iwana Rusenki ODF: 59, „*miejsce nad miejscami*, posiadające dla wykorzenionych Łemków swój nieśmiertelny geniusz” (Trzeszczyńska 2013: 136) po 1947 roku stała się rajem utraconym w twórczości literackiej Łemków. Stała się utraconą ziemią ojcowską (tamże: 213), którą pamiętano jako *Свята Лемковина* ODF: 98 (Nestor Żylycz), *pidna Лемковина* ODF: 118 (Iwan Horoszczak). Wspominano ją z żalem i nostalgią, choć pamiętano ciężką sytuację panującą przed wojną, gdy była to *Бідна Лемковина* ODF: 100 (N. Żylycz), kiedy przodkowie żyli *На сиротській, пiдній Лемковині* ODF: 130 (Melanija Sobyn).

W ten sposób wyludniona „Łemkowszczyzna etniczna przekształciła się w kategorię historyczną” (Misiak 2018: 235), bo choć formalnie od końca lat 50. mogli wracać, to tylko niewielka ich część (około 10–20%) z tej możliwości skorzystała¹³. „Terytorium biegnące stokami beskidzkimi stało się również miejscem odniesienia dla pokoleń, które urodziły się już po przesiedleniu, a więc życie na Łemkowszczyźnie znają jedynie z rodzinnych wspomnień” (Misiak 2025: 71). Pozostała więc na wygnaniu większość

deportacją i tym samym masową represją polityczną”, jedną z „największych masowych zbrodni komunistycznych w powojennej Polsce” (Motyka 2023: 370). Również Paul R. Magocsi posługuje się określeniem „przymusowe deportacje” (Magocsi 2022: 389).

¹¹ Grzegorz Motyka w swej książce *Akcja Wisła '47. Komunistyczna czystka etniczna* stwierdza, że władze Polskiej Partii Robotniczej, dążąc w latach 1947–1952 do budowy państwa etnicznie homogenicznego, podjęły próbę przymusowej polonizacji mniejszości ukraińskiej i łemkowskiej. Maskowana walką z partyzantką UPA operacja, poprzez pozbawienie wysiedlanych grup prawa do kultywowania, rozwijania i przekazywania własnej kultury i języka, miała na celu ich wymuszoną asymilację narodową (Motyka 2023: 372–373).

¹² W wyniku przesiedleń co najmniej 47 łemkowskich wsi zostało całkowicie wyludnionych, a w pozostałych około 125 osiedlili się Polacy z sąsiednich regionów południowo-wschodniej Polski (Magocsi 2022: 389).

¹³ Możliwość powrotów, choć nadal ograniczana przez władze komunistyczne, pojawiła się dopiero po odwilży 1956 r. Największa fala łemkowskich powrotów przypadła na lata 1956–1958 i objęła głównie powiat gorlicki. W latach 1956–1958 powróciło około 2000 Łemków, co stanowiło około 10% wracających. Kolejna, ograniczona fala powrotów nastąpiła w latach 60. i objęła kilkadziesiąt kolejnych rodzin łemkowskich. Łącznie więc powróciło około 10–20% Łemków (Barwiński 2013: 128–130; Drozd 2001: 179). Według Paul R. Magocsi do końca lat 90. na Łemkowszczyznę mogło wrócić aż około 6 tys. rodzin łemkowskich (Magocsi 2022: 390).

tęskniła, idealizując ojczyste góry: *Лемковино, рідна країно [...] зелена країно* ODF: 62, *Лемковино, Мати моя, Красо того світа!* ODF: 121 czy *Верхы і долины – / Моя Лемковино, / Земльо птахів співом славлена!* ODF: 128 (M. Sobyn). Właśnie ta *Лем / Лемковина / една* ODF: 210 stała się inspiracją dla twórców, w tym dla najbardziej dziś znanego Piotra Trochanowskiego: *То лем / Лемковина / пришла гу мі колиси / дитхнула мойого серця / повіла / нуш* ODF: 201.

W twórczości Łemków *Łemkowyna* jest więc zarówno ich ojczyzną, geograficzno-etniczną krainą, jak i mitycznym rajem utraconym, ojczyzną, za którą wszyscy tęsknią. Dla Wołodymyra Barny z Ukrainy to była „[...] dziwna kraina marzeń, która się gdzieś zagubiła, jak Atlantyda” (Trzeszczyńska 2013: 211). Być może nawet znacznie częściej staje się czymś nienamacalnym, bo „Łemkowszczyzna to nie tylko terytorium, ale – przede wszystkim – ludzie. Łemkowie” (tamże: 283, Mykoła Muszynka). Rusini z lubuskich wiosek Ługi i Brzoza mówili: „Łemkowszczyzna to dla mnie góry, korzenie, symboliczny dom, o którym opowiadał dziadek i Łemkowyna to trochę taki świat marzeń” (tamże: 307). To coś jedyne w swoim rodzaju, niepowtarzalnego, bo „Łemkowszczyzna to również dźwięki, smaki i zapachy, których nie można znaleźć gdzie indziej, za którymi tęskni się przez resztę życia” (tamże: 174)¹⁴.

W języku łemkowskich przesiedleńców w Ukrainie, a także wśród polskich Łemków o orientacji proukraińskiej, funkcjonuje ukraińska wersja *Łemkiwyszczyna*, poświadczona w twórczości ludowej (*Рідну Лемківщину / Споминаю* BB2: 66, *Лемківщину мати* BB2: 74), ale przede wszystkim w literaturze wysiedleńczej, tak jak np. u Wasyla Chomyka: *Безсмертна буд, зелена Лемківщину* ODF: 189.

Drugim określeniem ojczyzny, symbolicznym miejscem na łemkowskiej mapie mentalnej, są pisane wielką literą **Горы** (*Горы*, w domyśle Beskidy albo Karpaty), które pojawiają się w nieformalnym hymnie Łemków *Горы*

¹⁴ O aktualności *Łemkowyny* jako kulturowemu świadczy jej obecność nie tylko w literaturze, lecz także w przestrzeni kulturowej. Ten toponim konsekwentnie stosuje się w praktyce redakcyjnej „Rocznika Ruskiej Bursy”, jedyne go czasopisma naukowego po łemkowsku, czego potwierdzeniem jest przypis dodany do artykułu Andrzeja Zięby: „Formą Łemkowyna zastąpiono używaną przez Autora formę Łemkowszczyzna, zgodnie z zasadą wprowadzania terminów etnonimicznych i toponimicznych w brzmieniu właściwym dla języka wspólnot, do jakich się one odnoszą, przyjętą dla tekstów publikowanych w «Roczniku Ruskiej Bursy» [przyp. red.]” (Zięba 2017: 109). Była to także nazwa powstałego w 1969 r. Zespołu Pieśni i Tańca „Łemkowyna”, współinicjatora corocznej Łemkowskiej Watry. W końcu, toponim ten funkcjonuje również w sferze komercyjnej – jako marka przetworów mlecznych jednej z mleczarni z południa Polski oraz nazwa biegu terenowego w Beskidach (*Łemkowyna Ultra-Trail*).

нашы, Горы нашы Карпаты oraz w twórczości literackiej, zwykle w zestawieniach typu *Горы нашы, лісы нашы* ODF: 122, *Гори мойого краю* ODF: 149, *Горы высокы, [...]* *Земле лемківска* ODF: 190 oraz *Карпаты, нашы горы* ODF: 99. To kraj dzieciństwa (*Карпаты-Бескыды, Краю молодости* ODF: 128), prawdziwy raj na ziemi (*был другий рай на землі / Карпаты* ODF: 223), w którym pozostało łemkowskie serce: *розшмарены / люде / од всходу / по захід / без ниякой / причины / серце / остало / в горах* ODF: 219.

3.2. Analogicznym kulturemem w języku Rusinów wojwodińskich, który etymologicznie wskazuje na region górski, praojczyznę ulokowaną gdzieś w Karpatach jest **Hornjica** (*Горніца*, czasem także *Старі kraj/Стару край*). Leksem poświadczony w twórczości ludowej, literaturze pięknej oraz tekstach publicystycznych zmieniał swoje znaczenie, najczęściej będąc nazwą nie do końca sprecyzowanej terytorialnie ojczyzny na północ od Panonii: „Rusini svoj matični teritorij nazivaju *Горніца* ‘gornji kraj’, ali ne mogu točno naznačiti njegove granice” (Barić 2007: 77). Dokładne określenie terenów skąd przybyli przodkowie Rusinów wojwodińskich sprawiało wiele problemów nie tylko im samym, ale także naukowcom nimi się zajmującym. Można jednak przyjąć, że chodzi o region (pod)karpacki obejmujący tereny dzisiejszej wschodniej Słowacji oraz północno-wschodnich Węgier, niegdyś podlegające kościelnej jurysdykcji greckokatolickich eparchii Mukaczewa i Preszowa. Administracyjnie i historycznie chodzi o kilkanaście komitatów Górnych Węgier, m.in. Zemplin, Szarysz, Užhorod, Gemer, Ugocsa, Borsod, Abaúj, Torna, Csanád oraz Marmaros (część z nich stanowiła obszary tranzytywne na drodze między Karpatami a Panonią). Do regionów, skąd Rusini przybyli w I fali osiedleń (II połowa XVIII w.), można dodać także obszar Preszowszczyzny oraz Spiszu na Słowacji, a także Łemkowszczyznę w Polsce (migracje w XIX w.) (tamże: 83). Całość tych ziem, pas wzdłuż grzbietu Karpat na pograniczu Polski, Słowacji, Ukrainy i Węgier, najczęściej określany jest jako *Hornjica*.

Toponim *Hornjica* jest poświadczony od najwcześniejszych tekstów pisanych. Powstał jako (makro)toponim stron rodzinnych i był używany w rusińskiej poezji ludowej do początków ubiegłego wieku. W ciągu XX w. pojawiał się w tekstach literackich i publicystycznych (Rumjancev 2021: 16). W tekstach ojca literatury i języka rusińskiego Hawrijila Kosteljnika oznaczał zarówno całe Górne Węgry, jak i tylko rusińską ojczyznę w Karpatach: *Там на Горніци наш край, нашо людзе, наша вира, наша бешеда* KD: 48. Była to biedna ojczyzna, którą ich przodkowie opuścili: [...] *оцудзели ше од своєї старей дідовщини Горніци, и гербо патрели на ню, як на край худобства* KD: 57.

W międzywojniu toponim *Hornjica* szybko ustalił się przede wszystkim jako nazwa historycznego kraju pochodzenia Rusinów, czasem jako synonim Rusi Podkarpackiej w I Czechosłowacji. Po II wojnie utożsamiany był z Rusią Karpacką, regionem na południe i południowy zachód od grzbietu Karpat (Rumjancev 2021: 16). U pisarza Michała Kowacza to geograficzne terytorium rozdzielone granicą między Czechosłowacją a USSR – Zakarpacie i Preszowszczyzna (tamże: 18–19).

Hornjica jest więc terminem dość pojemnym, stanowiącym ważny element kodu kulturowego Rusinów w Panonii. Jako makrotoponim jest za-domowiony i obecny w literaturze ludowej i pięknej, a w publicystyce jako nazwa historyczno-geograficzna. Opisuje głównie terytorium historycznego Podkarpacia, ale nie jako jednostki administracyjnej, lecz regionu etniczno-historycznego w przeważającej mierze górzystego, leżącego na południowych zboczach Karpat (tamże: 16). SRNJ definiuje ją jako „горні край Угорскей, сиверо-восточна Угорска, одкаль ше Руснаци приселели до Бачкей” (SRNJ I: 277), a przeciętny użytkownik rusińsko-wojewódzkiego języka „у згадці на топонім Горніца уявляє етнографічну територію русинів/українців цілого закарпатського історико-географічного простору” (Rumjancev 2021: 9). W tekstach naukowych toponim często zastępują nazwy geograficzno-historyczne typu *Karpati*, *Podkarpatja*, *Zakarpatja*, *Podkarpatska Rus*, a nawet *Galicija* (tamże: 14–15).

O dzisiejszej pojemności znaczenia słowa *Hornjica* świadczą także teksty publicystyczne, między innymi cykl tekstów reportażowych i publicystycznych w czasopiśmie „МАК” z lat 2006–2010. W tych tekstach, których autorami byli młodzi Rusini, pod terminem *Hornjica* rozumiano zazwyczaj Polskę, Słowację, Ukrainę, ale także Węgry, a nawet Rosję¹⁵.

Można dodać, że *Hornjica* pojawia się również jako nazwa krainy mitycznej, rusińskiej (pra)ojczyzny wyobrażonej. We wstępie do antologii poezji, poeta Julijan Tamasz pisał, że „[...] митологічним простором зоз хторого pochodзиме, у рускей митології котри воламе Горніца” OS: 16¹⁶.

3.3. Na drugim biegunie łemkowskiej mapy mentalnej znajduje się **czużyna** (*чужына*) ‘obczyzna’, zarówno ta w dzisiejszej Ukrainie zachodniej, gdzie w latach 1944–1946 pod pozorem dobrowolności przesiedlono, według różnych ocen, od 70 do 97 tys. Łemków, jak i, a może przede wszystkim,

¹⁵ Seria artykułów publikowana była w młodzieżowym czasopiśmie „МАК” nr 1/2006: 10–12, 4/2006: 5–7, 3/2007: 8–9, 5/2007: 7 i 1/2010: 5–20.

¹⁶ W tym samym wydawnictwie J. Tamasz zdefiniował ją jako konkretną przestrzeń: „Горніца нешка постої як конкретна держава Україна и други на ню опарти території етнічного материка хтору населює автохтоне жительство яке teraz жиє и у суседних державох Мадярскей, Словацкей, Польскей и Румунії” (OS: 16).

tzew. Ziemie Odzyskane, na które w 1947 roku, w ramach akcji „Wisła” deportowano pozostałych kilkadziesiąt tysięcy osób (30–35 tys.) (por. przypisy 8 i 9). Być może ze względu na istnienie granic politycznych, odrębnego obiegu kulturalnego oraz postępującej asymilacji ludności łemkowskiej na Ukrainie, dziś w pamięci kolektywnej Łemków w Polsce kulturem *czużyna* dotyczy tylko ziem zachodniej i północno-zachodniej Polski (województwa dolnośląskie, lubuskie, wielkopolskie i zachodniopomorskie), które po II wojnie światowej zostały włączone do Polski (Misiak 2018: 70). Na tereny, z których wysiedlono ludność niemiecką, poza kilkoma milionami polskich ekspatriantów, w 1947 roku przymusowo przesiedlono także Łemków i Ukraińców z południowo-wschodniej i wschodniej Polski.

Łemków rozproszono po ziemiach zachodnich i północnych, najwięcej na Dolnym Śląsku i Ziemi Lubuskiej, kwaterując głównie w zrujnowanych gospodarstwach, ponieważ lepsze były już zajęte przez wcześniej przybyłych polskich przesiedleńców. Zgodnie z planami asymilacji, osiedlenia planowano tak, by łemkowscy i ukraińscy przybysze nie tworzyli zwartych grup i nie przekraczali 10% mieszkańców powiatu (Drozd 2021: 71; Magocsi 2022: 390). Jak zauważa Grzegorz Motyka, wielu z nich spotykało się z nieufnością, a nawet wrogością: „Ludzie z transportów z akcji «Wisła» spotykali się bowiem powszechnie z nieufnością polskiego otoczenia, które pamiętało o antypolskich czystkach prowadzonych przez UPA na Wołyniu i w Galicji wschodniej [...]” (Motyka 2023: 303).

Kulturem *czużyna* powstał więc skutek najbardziej traumatycznego wydarzenia w dziejach Łemków. Wysiedlenie oznaczało dla Łemków „przerwanie jego egzystencji na rodzinnych terytoriach i zerwanie więzi pomiędzy poszczególnymi członkami wspólnoty” (Trzeszczyńska 2013: 76), stało się najważniejszą cezurą w całej ich historii, dzieląc ją na okres przed i po nim. To wydarzenie, którego skutki definiują łemkowską tożsamość, obecne jest w powojennych pieśniach. W wyniku deportacji w latach 1944–1947 w topografii narodowej Łemków uformowała się biterytorialność – do ukochanej karpackiej *Łemkowyny* dołączyła niechciana obczyzna. Ten drugi termin zwykle funkcjonuje jako apelatyw (w KSJL2: 1103 jest definiowany jako ‘чужы, не рідны, не свої краіны, державы; заграіцыя’), choć w określonych kontekstach pojawia się także jako nazwa własna¹⁷.

Wśród twórców łemkowskich mieszkających na obczyźnie, zarówno w Polsce, jak i w Ukrainie, od początku występowało silne uczucie tęsknoty,

¹⁷ Jako nazwa własna *czużyna* pojawia się w nazwie najważniejszej imprezy kulturalnej Łemków na ziemiach zachodnich *Łemkowska Watra na Obczyźnie* (*Лемківська Ватра на Чужині*), która od ponad 40 lat organizowana jest we wsi Michałów koło Lubina na Dolnym Śląsku.

smutku, związane z niemożności powrotu na swoje, oraz poczucie krzywdy¹⁸. Tworzący na wygnaniu N. Żylycz pisał, że wygnał ich tam zły los: *Оў ты, доле нещастлива / [...] Чого-с Лемів з рідної землі / В чужыну шмарила?* ODF: 107. Na wygnaniu Łemkowie czuli się wyobcowani, jak *Сирота в чужыні / Нич свого не має* ODF: 104. Wielu z twórców, świadomych braku możliwości powrotu na Łemkowynę, godziło się z losem, z bólem czekając na swój koniec na wciąż im obcej ziemi: *Помру на чужыні, / Як птах поранений / Далеко од гнізда свого* ODF: 129 (M. Sobyn). Obczyzna, często niewymieniona *explicite*, stale obecna jest w powojennej twórczości literackiej Łemków.

3.4. Za analogiczny kulturowy w języku Rusinów wojwodińskich można uznać **rownjina** (*ровніна*), w SRNJ II: 403 zdefiniowany jako ‘ровна часц Жемовеі поверхносці’, który oznacza także tereny dawnych południowych Węgier, na których od połowy XVIII w. osiedlali się ich przodkowie. O braku wielu poświadczeń leksemu w twórczości ludowej pisał O. Rumiancew, dodając, że jako toponim funkcjonuje dopiero od II połowy XX w. W 1961 r. ukazała się bowiem antologia opowiadań pod tytułem *Odhuk z rovnjini 1941–1961* (por. Rumjancev 2021: 19).

Poświadczenia jego użycia odnaleźć można w pierwszych utworach rusińskich, np. u H. Kostelnika *И одшедли на ровніни* [...] APBSRP: 29. W okresie powojennym pojawia się w kontekście osiedlenia w Panonii u Mikoli M. Koczisza: *Тераз цудзина... ровніна и мочару. // На пустей жеми виресли руски хижы, / виорал бразду ту вредни син Горніци. / Ожила пустош* APBSRP: 198, a także u Onufrija Timka *Зоз ровней ровніни* APBSR: 234 i J. Tamasza *У ровніни панонскей* ARP: 196.

Rownjina to nie tylko terytorium osiedlania się Rusinów, ale także ich nowa, już oswojona ojczyzna, w której stworzyli instytucje, dzięki którym zachowali tożsamość, język, wiarę i kulturę. To kraina, do której w XVIII i XIX w. przybywali z nadzieją na lepsze życie, a dziś czują się w niej już jak u siebie w domu. Tak o niej pisał M. M. Koczisz w wierszu *Mi tu nje hoscі*:

Оголели зме перши нашої матки ровніни / и цицаме як чада сок животворни, богати / приросли зме за ню / як верба гу бегелю [...] // [...] рошине на теј ровніни богатеј / як несташни гачата [...] // Оголели зме перши нашої матки ровніни / и, притулени гу ней, корені својо пуцаме, /були зме госци, [...] а тераз братом з далека / свој дом з гордосцу отвераме OS: 137.

¹⁸ Z wysiedleniem związanych jest kilka łemkowskich kulturowych: *Wyselinia* (*выселіня*) ‘wysiedlenie’ jako określenie deportacji w ramach akcji „Wisła” w 1947 r., *tuha* (*туха*) ‘tęsknota’ wyrażająca wartość negatywną, uczucie wspólne dla co najmniej dwóch pokoleń wysiedlonych na sowiecką Ukrainę oraz do zachodniej i północnej Polski Łemków, a także *krywda* (*кrywда*) ‘krzywda’, wyrażająca uczucie krzywdy, niesprawiedliwości, niezawinionej kary, która spotkała niewinnych Łemków.

Rownjina przedstawiana jest jako urodzajna, zielona [...] *и на поля желени / що ше траца у ровніни без краю* OS: 99 (M. Kowacz) i *bezkresna kraina Rovniina jak живот. Ked stoiš u nej, ne vidno počatok počatku, ani koniec konca* KD: 565 (J. Tamasz), jak uwodzicielska kobieta: *Залюбени сом до це, ровніно – невесто спреведліва* ARP: 91 (M. M. Koczisz). W jej opisie czasem pojawiają się porównania z karpacką ojczyzną, jak np. u Mirona Džunji za pomocą oksymoronów *Зоз карпатскей ровніни до панонских горох* DzUH: 18.

W twórczości Rusinów wojwodińskich używa się także synonimicznych określeń *Nizsza žem* (*Низша жем*, odpowiednik węg. *Délvidék*), *Ranoniya*, *Wojwodina*, ale najczęściej pojawia się *Baczka* lub *Baczka i Srim*: *Бачко, моя Бачко* (APBSRP: 24), *у ровней Бачки* (APBSRP: 69), *до родней Бачки дзе родни жєми* (APBSRP: 234) i *Бачко ровна, Бачко мила* (KD: 399).

3.5. Na koniec dodać należy jeszcze dwa punkty na mentalnej mapie Rusinów w Polsce i Serbii, na której czasem „niewielkim zagubionym miejscowościom nadaje [się – TK] rangę większą niż niejednej stolicy dużego kraju” (Chlebda 2002: 15). Pierwszym z nich jest obóz internowania **Talerhof** (*Талергоф*, austriacka nazwa to Thalerhof) pod Grazem, który działał w latach 1914–1917. Był to obóz o wieloetnicznym charakterze, w którym przetrzymywano kilkanaście tysięcy oskarżonych o poglądy rusofilskie nie tylko Rusinów, ale też Polaków, Rumunów, Słowaków, Żydów, Ukraińców, Romów i Rosjan z terenów ck. Monarchii (wielu z nich uwężenie przypłaciło zdrowiem, a nawet życiem). Wśród internowanych znalazł się kwiat łemkowskiej inteligencji z Galicji. Znajdujący się w Styrii obóz, pierwszy tego typu w Europie, do dzisiaj pozostaje symbolem martyrologii Łemków, jedną z najtragiczniejszych kart ich historii, w którym z powodu głodu i chorób zmarło 1756 Rusinów. Po I wojnie światowej w środowiskach łemkowskich upamiętniano ofiary obozu, stawiając okolicznościowe krzyże (np. w Czarnem), organizując zjazdy byłych więźniów (w 1928 i 1934 r.) lub wydając książki i pamiętniki. Aktywnie działał Centralny Komitet Talerhofski, który organizował byłych więźniów obozu i gromadził ich świadectwa pisane.

W literaturze pięknej oraz pamięci Łemków *Talerhof* jawi się jako symbol ich martyrologii, porównywany do Golgoty: *З больом глыбокым, смутком тихым / До Талергофу ішли... / Уж без надії, без потіхы – / Як на Голгофу ішли* (Rusenko 2010: 42). Był to symbol cierpienia i niewinnie przelanej krwi Łemków: *На Лемковині і в Талергофі, / Невинна кров пролята* (Rusenko 2010: 46). Obóz pojawia się w literaturze powojennej, np. w wierszu N. Żylycza: *Гнетли Лемків століттями [...] / Мордували в Талергофі* ODF: 107 oraz w opowiadaniu S. Madzelana: *Нераз злы духы*

[...] сотками вывозили до далекого Талергофу ODF: 273¹⁹.

3.6. Ma mapie mentalnej Rusinów wojewódzkie ważne miejsce zajmuje **Ruski Kerestur** (*Руски Керестур*, serbska nazwa to Ruski Krstur), pierwsza osada, w której ich przodkowie oficjalnie osiedlili się 17 stycznia 1751 roku, a niedługo potem otworzyli pierwszą parafię greckokatolicką i szkołę trywialną. Miejscowość do dzisiaj stanowi centrum życia duchowego, kulturalnego i oświatowego rusińskiej diaspory w Panonii. Jak napisał H. Kosteljník, autor rękopiśmiennej historii *Liber Memorabilium gr. kat. paroxii Бачкерестурскей – У Бачкей и у Сриме, створел ше нови руско-українску швет, а Керестур настал љого глава* KD: 57. W pieśni *Moj walal – Ruski Kerestur* współczesny poeta Julijan Nadj pisał o nim, że *Ha штред широкей ровніни як мац народа того роками чуваш обичај и руске мено љого* (Nad' 1994: 125). Miejscowość pojawia się w wielu utworach literackich i ludowych, m.in. w popularnych pieśniach *Topoli keresturski* albo *Keresturski sztiri dzwoni* NP: 102. Większość twórców literatury rusińskiej pochodziła z Kerestura i często używała synonimicznego hungaryzmu *walal* 'wieś'. Leksem był poświadczony już w tytule pierwszej książki wydanej w rusińskim języku ludowym *Z mojoho walala*.

4. Przedstawione kulturemy to najważniejsze elementy na mapie mentalnej Rusinów w Polsce i Serbii. Wytypowane leksemy są elementami zbiorowej pamięci, należą przede wszystkim do autostereotypu Rusinów, służą bowiem ich samoidentyfikacji, realizując kilka dodatkowych funkcji, m.in. psychiczną (ułatwiają myślenie i mówienie o świecie), społeczną (integrują wspólnotę) i poznawczą (przekazują potoczną conceptualizację) (Rak 2015b: 376). Mają silny aspekt wartościujący, oceniający, aksjologiczny (Chlebda 1997: 87), wskazujący na te elementy świata otaczającego, które są ważne dla obydwu grup narodowych. Analizowane kulturemy *Łemkowyna*, *Hornjica*, *czużyna* i *rownjina* zostały „wyróżnione przez daną wspólnotę miejsca i ich wzbogacone znaczeniowo nazwy składają się na mapę będącą organiczną częścią językowego obrazu świata tej wspólnoty i tym samym częścią jej zbiorowej pamięci” (Chlebda 2022: 100).

W analizowanych parach kulturemów *Łemkowyna – Hornjica* oraz *czużyna –rownjina* można dojrzeć kilka podobieństw, choć ich geneza jest

¹⁹ Pamięć o obozie Talerhof została przywołana serią wydarzeń i publikacji okolicznościowych w 2024 r. Z okazji 110. rocznicy internowania Rusinów 6 grudnia 2024 r. w Szymbarku pod Gorlicami zorganizowano konferencję naukową *Talerhof. Pierwszy obóz internowania w Europie*, której efektem jest monografia *Talerhof. Obóz internowania Rusinów*, wydana przez Stowarzyszenie Ruska Bursa w 2025 r. Ponadto odbywały się okolicznościowe wykłady, m.in. prof. Piotra Szlanty *Obóz w Talerhof. Represje wobec Łemków na tle polityki narodowościowej Austro-Węgier w latach 1914–1918* w listopadzie 2024 r. w Legnicy.

różna. Po pierwsze toponimy dotyczące praojczyzny, karpackich stron rodzinnych są znacznie wcześniej i częściej poświadczane jako nazwy własne. Są zazwyczaj mitologizowane, czasem jako raj utracony, czasem jako kraina o nie do końca określonych granicach – zawsze jednak wywołują pozytywne skojarzenia (nawet jeśli częścią ich obrazu jest bieda). Ich obecność w tekstach kultury jest stała, poświadczana już w najstarszych tekstach, stanowią one bowiem najważniejszy punkt odniesienia dla twórców, a także ludzi spoza świata literatury.

Inaczej sytuacja wygląda z kulturowymi *czużyna* i *rownjina*, które zwykle poświadczane są jako apelatywy. W przypadku Łemków obczyzna ma silny element emocjonalny, konotowany z wartościami negatywnymi, z tęsknotą i poczuciem krzywdy, wywodzącymi się z najbardziej traumatycznego dla nich wydarzenia – wysiedlenia. W przypadku pannońskiej *rownjiny* brak jest w zasadzie wartości negatywnych – to kraina przyswojona, w której twórcy widzą swoją nową ojczyznę.

Literatura

- Barić Eugenija, 2007, *Rusinski jezik u procjepu prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Bartmiński Jerzy, 2001, *Język w kontekście kultury*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 13–22.
- Bartmiński Jerzy, 2018, *O założeniach i postulatach lingwistyki kulturowej (na przykładzie definicji PRACY)*, „Półrocznik Językoznawczy Tertium” 3 (1), s. 26–55. DOI: 10.7592/Tertium2018.3.1.Bartminski.
- Barwiński Marek, 2013, *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 roku*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Burkhardt Hanna, 2008, *Kulturowe i ich miejsce w teorii przekładu*, [w:] „Język a Kultura”. T. 20: *Tom jubileuszowy*, red. Anna Dąbrowska, Wrocław: Wydawnictwo UWr, s. 197–211.
- Chlebda Wojciech, 1997, *Zarys polskiej geografii mentalnej*, „Przegląd Humanistyczny” 3, s. 81–94.
- Chlebda Wojciech, 2002, *Polak przed mentalną mapą świata*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 14, s. 9–26.
- Chlebda Wojciech, 2018, *EUROPA w trzynastu obrazach*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 2: *Europa*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole: Wydawnictwo UMCS, s. 15–60.
- Chlebda Wojciech, 2022, *Bitwa pod Mątwami, albo Czy niepamięć jest etnolingwistycznie relevantna?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 34, s. 95–124. DOI: 10.17951/et.2022.34.95.
- Dąbrowska Anna, 2004, *Współczesne problemy lingwistyki kulturowej*, „Postscriptum” 2–1 (48–49), s. 140–155.
- Drozd Roman, 2001, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa: Tyrsa.

- Drozd Roman, 2021, *Akcje wysiedleńcze Ukraińców-Łemków w Polsce w latach 1944–1950*, „Rusinistični studiji” 4, s. 57–74. DOI: 10.19090/RS.2020.4.57–74.
- Duć-Fajfer Helena, 2001, *Literatura lemowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Kwoka Tomasz, 2023, *Wojwodina i jej Rusini. O języku, kulturze i historii Rusinów wojwo-dińskich*, Kraków: Księgarnia Akademicka. DOI: 10.12797/9788381389327.
- Kwoka Tomasz, 2024, *In search of Lemko values. Culturemes of the names of values based on selected folklore texts of the Lemkos*, „Kultura Słowian” XX, s. 61–75. DOI: 10.4467/25439561KSR.24.004.20751.
- Magocsi Paul Robert, 2022, *Pod osłoną gór. Dzieje Rusi Karpackiej i Karpatorusinów*, tłum. Marek Król, Rzeszów: Libra.
- Misiak Małgorzata, 2018, *Między Popradem a Oslawą. Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym*, Wrocław: Profil.
- Misiak Małgorzata, 2025, „On jest Łemkiem / więc kolory kwiatów / łączy z kolorem nieba”. *Próba rekonstrukcji lemковского uniwersum tożsamościowego*, [w:] *Vertybės Lietuvių ir Lenkų pasaulėvaizdyje / Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków*, t. 5: *Badania nad kulturą regionu*, red. Kristina Rutkovska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Vilija Ragaišienė, Kraków–Vilnius: Księgarnia Akademicka, s. 67–80. DOI: 10.12797/9788383682532.05.
- Motyka Grzegorz, 2023, *Akcja „Wisła” ’47. Komunistyczna czystka etniczna*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Nad’ Julijan, 1994, *Valalski vengar*, Novi Sad: Ruske slovo.
- Nagórko Alicja, 1994, *Z problemów etnolingwistyki – jak porównywać języki i kultury*, „Poradnik Językowy” 4, s. 4–14.
- Nagórko Alicja, 2012, *Anny Wierzbickiej Key Words a kulturemy: Porównywanie języków – porównywanie kultur?*, „Prace Filologiczne” LXXVI, s. 387–400.
- Nagórko Alicja, Łaziński Marek, Burkhardt Hanna, 2004, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków: Universitas.
- Niewiara Aleksandra, 2010, *Kształty polskiej tożsamości: potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej (XVI–XX w.)*, Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Pisuliński Jan, 2017, *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów: Libra.
- Rak Maciej, 2015a, *Co to jest kulturem?*, „LingVaria” X, 2(20), s. 305–316. DOI: 10.12797/LV.10.2015.20.23.
- Rak Maciej, 2015b, *Kulturemy podhalańskie*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Rak Maciej, 2017, *Kulturemy – nowa perspektywa badań etnolingwistycznych*, „tekst i dyskurs – text und diskurs” 10, s. 217–227.
- Rak Maciej, 2020, *Kulturemy i onomastyka*, [w:] *Onomastika Povolž’ja. Materiały XVIII Międzynarodowej naukowej konferencji v 2 tomah. Tom 1. 2020*, red. G. D. Neganova, Kostroma: Kostromskoj gosudarstvennyj universitet, s. 120–125. DOI: 10.34216/2020-1.onomast.120–125.
- Rak Maciej, 2021, *Kulturemy gwarowe, polskie i słowiańskie – zarys problematyki*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 33, s. 25–37. DOI: 10.17951/et.2021.33.25.
- Rak Maciej, 2022, *Kulturemy i wartościowanie. Perspektywa podhalańska, ogólnopolska i słowiańska*, [w:] *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje / Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków*, t. 3: *Przeszłość i współczesność w języku i kulturze*, red. Kristina Rutkovska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Kraków–Vilnius: Księgarnia Akademicka, s. 27–35. DOI: 10.12797/9788381388030.02.
- Rak Maciej, 2025, *Culturemes: What Are They and How to Study Them?*, [w:] *Vertybės Lietuvių ir Lenkų pasaulėvaizdyje / Wartości w językowym obrazie świata*

- Litwinów i Polaków*, t. 5: *Badania nad kulturą regionu*, red. Kristina Rutkovska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Vilija Ragaišienė, Kraków–Vilnius: Księgarnia Akademicka, s. 21–34. DOI: 10.12797/9788383682532.02.
- Rumjancev Oleg, 2021, *Vžyvannja toponimu Hornjica v tekstah rusyniv Bački i Sremu u XX st.*, „Švetlosc” 3, s. 5–26.
- Rusenko Ivan, 2010, *Vybrane*, Krenycja–Lignycja: Stovaryšynja Lemkiv.
- Sulima Roch, 1985, *Folklor i literatura. Studia o kulturze i literaturze współczesnej*, Warszawa: LSW.
- Trzeszczyńska Patrycja, 2013, *Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni*, Kraków: WUJ.
- Zięba Andrzej A., 2017, *Akcja „Wisła”: przyczyny i sprawcy, rezonans i konsekwencje*, „Ričnyk Ruskoj Bursy” 13, s. 97–130. DOI: 10.12797/RRB.13.2017.13.05.
- APBSRP – *Antologija poeziji bačvansko-srimskih ruskih pisatel'oh*, red. Kovač Mihal, Ruski Kerestur: Ruske slovo 1963.
- ARP – *Antologija ruskej poeziji*, red. Papharhaji Djura, Novi Sad: Ruske slovo 1984.
- BB1 – Bawolak Bolesław, 2021, *Łemkowskie przysłowia i powiedzenia ze Świątkowej Wielkiej*, Siercza: Wydawnictwo Żyznowski.
- BB2 – Bawolak Bolesław, 2024, *Łemkowskie pieśni ze Świątkowej Wielkiej. Śpiwnik*, Siercza: Wydawnictwo Żyznowski.
- DzUH – *Dzeci z urbanoho humna. Antologija literaturi generaciji 1990–2010*, red. Tamaš Julijan, Novi Sad: Ruske slovo 2010.
- KD – *Križni drahi. Antologija malej prozi Rusnacoh i Ukrajincoh Juhoslaviji*, red. Hudak Štefan, Novi Sad: Ruske slovo 1990.
- KSLJ – *Kontekstual'nyj slovnyk lemkiuskogo jazyka*, t. 1 i 2, red. Olena Duc'-Fajfer, Krakiv: Księgarnia Akademicka, 2019-2025. DOI: 10.12797/9788383683799 i 10.12797/9788383683812.
- ODF – *Cy to lem tuha, cy nadija. Antolohija povyselenčoj lemkiuskaj literatury*, red. Duc'-Fajfer Olena, Lignycja: Stovaryšynja Lemkiv 2002.
- OS – *Osljepeni solovej. Antologija ruskej poeziji*, red. Tamaš Julijan, Novi Sad: Ruske slovo 2005.
- OT – Timko Onufrij, 1989, *Naša pisnja, Integralne vidanje knjižkoh I–III zoz preušorenu čascu i IV knjižki jak novim dodatkom*, Novi Sad: Ruske slovo.
- SRNJ – *Slovnjik ruskoho narodnoho jazika*, red. Julijan Ramač, Novi Sad: Filozofski fakultet, Zavod za kulturu vojvodjanskih Rusnacoh, Društvo za ruski jazik, literaturu i kulturu, Ruske slovo 2017.
- WH1 – Hnatjuk Volodymyr, 1985, *Etnografični materijaly z Uhorskoji Rusy 1. Uhorus'ki duhovni virši*, Novi Sad: Ruske slovo.
- WH2 – Hnatjuk Volodymyr, 1986a, *Etnografični materijaly z Uhorskoji Rusy 2. Bajky, legendy, istor. perekazy, novelji, anekdoty – z Bačky*, Novi Sad: Ruske slovo.
- WH3 – Hnatjuk Volodymyr, 1986b, *Etnografični materialy z Uhorskoji Rusy 3. Kazky z Bačky*, Novi Sad: Ruske slovo.
- WH4 – Hnatjuk Volodymyr, 1986c, *Etnografični materialy z Uhorskoji Rusy 4. Zahidni uhors'ko-rus'ki komitaty: Bač-Bodrogs'kyj komitat*, Novi Sad: Ruske slovo.

Streszczenie: Analizowane kulturemy stanowią próbę wskazania najważniejszych punktów na mapie mentalnej Rusinów w Polsce i Serbii (Wojwodinie). Wytypowane kulturemy, będące elementami zbiorowej pamięci, wskazują na te elementy świata otaczającego, które są ważne dla tych dwóch wspólnot rusińskich w Europie Środkowej.

Mapę mentalną rusińskich wspólnot w Polsce i Wojwodinie charakteryzuje dychotomia, której symbolami są dwie pary kulturemów: jedna nazywająca karpacką ojczyznę (*Łemkowyna – Hornjica*), a druga – krainy, w których Rusini znaleźli się w wyniku przymusowych (*czużyna*) lub dobrowolnych przesiedleń (*rownjina*). O ile w przypadku pierwszej pary widoczne są podobieństwa, o tyle przy drugiej pojawiają się różnice wynikające z samej genezy ich powstania. Łemkowska obczyzna ma silny element emocjonalny, łączony z wartościami negatywnymi związanymi z powojennymi deportacjami. Panońska *rownjina* to już kraina przyswojona, bliska, w której Rusini przez prawie trzy wieki tworzyli swój nowy dom.

W artykule wskazano również dwa kolejne kulturemy stanowiące ważne elementy pamięci zbiorowej: *obóz internowania Talerhof* dla społeczności łemkowskiej oraz miejscowość *Ruski Kerestur* dla Rusinów wojwodińskich.

Słowa kluczowe: Łemkowie; Rusini wojwodińscy; Łemkowyna; Wojwodina, kulturemy